

ברית בין הבתרים

פרשת ברית בין הבתרים בבראשית טו היא רבת פנים ורבת בעיות.¹ כאן נעמוד על נקודה מרכזית אחת שבה. בפתח הדברים נזכיר כי יש בפרשה זו, שלושה רבדים, לפחות, לדיון: רובד פרשני, רובד סימבולי ורובד אידיאולוגי.

רובד פרשני כיצד? למשל: "היה דבר ה' אל אברם במחזה" (א). עד היכן המחזה, מהיכן בהקין? יש פרשנים רציונאליסטיים, שלדעתם הפרשה כולה היא מחזה. אם כן, מה פירוש "ותרדמה נפלה על אברם" (יב), כלום בתוך המחזה נפלה עליו תרדמה? יש מפרשים שהמחזה נגמר בסוף פסוק ד, ואילו הכתוב שלאחריו "ויוצא אתו החוצה ויאמר הבט נא השמימה וספר הכוכבים" (ה), נאמר כבר בהקין, הווה אומר בלילה. ואם כן, מה פשר "ויהי השמש לבוא" (יב)? אם היתה זו התרחשות שנמשכה לילה ויום, היתה מתבקשת באיזה מקום הערה מעין 'ויהי ממחרת'. בעיה פרשנית חמורה יותר: כיצד מתיישבת האמירה "ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה" (יג) עם "ורדור רביעי ישובו הנה" (טז), הלא ארבעה דורות הם הרבה פחות מארבע מאות שנה?

אלו הן דוגמאות לרובד הפרשני שאינו ענייננו כאן. רובד שני, שברוב פרשיות המקרא אינו אלא תוספות של המדרש, מעוגן כאן בפשוטי המקראות והוא רובד הסימבוליקה. אם הכתוב אומר: "ויבחר אתם בתוך... ואת הצפור לא בחר" (י), מאליה עולה השאלה: מדוע לא בחר את הציפור? ומה מסמל "וירד העיט על הפגרים וישב אתם אברם" (יא), הרי לכאורה אין שום קשר בין התמונה הזאת לבין רצף הפרשה ומגמתה? אין זאת אלא שיש פה סימבוליקה. הוא הדין לכתוב: "והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליו" (יב). תיאור רגשות, מצב-רוח וסביבה הוא מרכיב שכיח וחשוב בספרות המודרנית, ואילו במקרא הוא נדיר. למה אפוא רומזת "אימה חשכה"? ענייננו ועיוננו הוא ברובד השלישי, האידיאולוגי. אנו קוראים: "ויאמר אברם... מה תתן לי, ואנכי הולך עירי... הן לי לא נתתה זרע" (כ-ג). ולקמן: "אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה. ויאמר ה' אלהים במה אדע כי אירשנה" (ז-ח). לכאורה שאלה בוטה ומביכה מפי אבי המאמינים. וראה זה פלא. מה שלא נאמר על אברהם בשום מקום אחר, נאמר דווקא כאן: "והאמן בה" (ו). דווקא פה, בסמוך ל"הן לי לא נתת זרע" ו"במה אדע", כתוב "והאמן". מה פשר הדבר? מובן שאיננו ראשונים לשאול שאלה זאת. הקדמונים נחלקו בדבר, ואפשר להבחין

1 ראה פירושים לבר' טו; וכן: הרב ש"י זיין, "פרשת ברית בין הבתרים", לאור ההלכה, ת"א תשי"ז, עמ' קנר-קסד; מ' בן ישר, "ברית בין הבתרים", בית מקרא, י ב-ג (תשכ"ה), עמ' 89-102; מ"ד קאסוטו, "ברית בין הבתרים", א"מ, ב, ירושלים תשי"ד, טורים 351-353.

בפירושיהם שתי מגמות שונות. מגמה אחת אפולוגטית, המבקשת "להגן" על אברהם ולומר שלא פקפק. למשל בבראשית רבה, מד: "במה אדע — רבי חייא ברבי חנינה אמר: לא כקורא תגר, אלא אמר לו באיזו זכות, אמר לו בכפרות שאני נותן לבניך". כלומר: "קחה לי עגלה משלשת ועז משלשת, ואיל משלש" וגו' (ט), הם כביכול רמז לקרבנות. רבי חייא מפרש "במה אדע" — באיזו זכות. נראה שהוא דורש את הפסוק על דרך של סרסוה ופרשהו. "במה אדע כי אירשנה", כאילו היה כתוב: אדע במה (באיזו זכות) אירשנה.

ומעין זה במגילה לא ע"ב: "אמר אברהם לפני הקב"ה: רבש"ע, שמא חס ושלום ישראל חוטאים לפניך ואתה עושה להם כדור המבול וכדור הפלגה (כלומר, לך אני מאמין, אבל מה יהיה אם בני לא יהיו ראויים לרשת את הארץ). אמר לו: לאו. אמר לפניו: רבש"ע, במה אדע". לפי פירוש זה, אין אברהם מטיל ספק בהבטחת ה' כי אם בצדקת זרעו.

הפרשנות הקלאסית ברובה ומקצת החדשה נוטה ללכת בדרכי ההסברים האפולוגטיים הללו. כך אבן עזרא ורמב"ן. אפילו פנו יעקב,² הפרשן המדעי המודרני, אומר שאברהם לא פקפק. הוא מפרש ש"במה אדע" אינו אלא משאלה שההבטחה תהיה יותר מחודדת, יותר ברורה. ומכיוון שהרגיש בנו יעקב עצמו בחולשת ההסבר הזה, הוסיף בסוף הפרק כי ייתכן שכוונת "במה אדע" היא באיזו דרך תגיע הארץ לזרעי, במלחמה או בשלום. זה בוודאי רחוק מן הפשט. גם קאסוטו³ מעיר, ש"במה אדע" — אין זו דרישת אות, אין אברהם מבקש אלא ביור נוסף, והאמין בה' ובהבטחה זו.

רש"י (לתורה, פס' ו) מביא אמנם — כפירוש שני ב"דבר אחר" — את דרשת ר' חייא הנ"ל מבראשית רבה, אך פירושו הראשון העיקרי הוא, כי "על ירושת הארץ שאל לו אות ואמר לו במה אדע", וזהו רמז לפקפק. בפירושו זה יוצא רש"י בעקבות מגמה אחרת בדברי חז"ל. כך אמרו חכמים במסכת נדרים לב ע"א: "מפני מה נענש אברהם אבינו, ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים... שמואל אמר מפני שהפריז על מדותיו של הקב"ה שנאמר במה אדע כי אירשנה". שמואל, מגדולי ראשוני האמוראים, ריאליסט פשטן והריהו מפרש "במה אדע" כפשוטו. אותו חכם רציונאליסט, שהיה רופא ואסטרונום, חתר בדרך-כלל להבנה מציאותית, לדברים כהווייתם וכפשוטם. מפורסם הוא מאמרו האופייני: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות כלבד" (ברכות לד ע"ב).

השקפה דומה לזו הובעה בלבוש אגדי במדרש שיר השירים רבה א, ד ובקהלת רבה ד, ג (ובלשון דומה בתנחומא ויגש, ב): "בשעה שעמדו ישראל לקבל התורה, אמר להם (הקב"ה): "...הביאו לי ערבים טובים שתשמרוה... אמרו: אבותינו עורבים אותנו, אמר להם הקב"ה: אבותיכם יש לי עליהם, אברהם יש לי עליו, שאמר במה אדע", וכן בסדר אליהו רבה, פרק יד (מהד' איש שלום, עמ' 65): "לעולם ישמור אדם כלבו שלא יבא לידי חטא ואפילו חטא הקל. צא ולמד מאבותינו הראשונים שלא ירדו למצרים אלא בשכיל דבר קל, שדבר אברהם במה אדע". וכן במדרש החפץ (מדרש מאוחר בכתב-יד):⁴ "הרהר (אברהם)

2 ראה: B. Jacob, *Das erste Buch der Tora — Genesis*, Berlin 1934, pp. 396, 404.

3 לעיל הערה 1, שם, טור 352.

4 מדרש החפץ לר' זכריה בן שלמה הרופא (ההדיר ותרגם: מ' חבצלת), ירושלים תשנ"א, עמ' קל. נוראה גם בפיוטו של ר' אלעזר הקליר "אמץ אדירי כל חפץ" למוסף של ראש השנה: "ועל נאמו

במה אדע נדון בקו ידע תדע".

אחר מדותיו של הקדוש ברוך הוא, אמר לו הקדוש ברוך הוא: בשביל שהרהרת אחר מדותי הריני גוזר על בניך... ישתעבדו במלכויות".

ובכן, רוב מקורות חז"ל נוטים לדעה הפשטנית האומרת, שאברהם אבינו זאת הפעם פקפק בהבטחה. אולם עתה אנו ניצבים לפני השאלה החמורה: מה פשר "והאמן בה" ויחשבה לו צדקה" דווקא בפרשה זו? דבר כגון זה לא נאמר בעקידה ולא בפרשת "לך לך מארצך" ולא בסמוך להבטחה "ונברכו בך כל משפחת האדמה" (יב, ד), ואילו כשאברהם שואל כאן "במה אדע", מכריז עליו הכתוב "והאמן בה"?

נראה לי שכדי לפרש את הדבר הקשה הזה כפשוטו, אנחנו צריכים לשים לב לכמה נקודות: מה טיב הפקפוק? לגבי הזרע, הדבר פשוט — "ואנכי הולך עירי" (ב), "חדל להיות לשרה ארח כנשים" (יח, יא). אין פלא שאברהם בא לידי המסקנה העגומה: "הן לי לא נתת זרע" (טו, ג). ברם, מה הוא הפקפוק הנוסף, המודגש, בעניין ירושת הארץ? כדי להבין זאת עלינו לעיין היטב בפרק כג המדבר בקניית מערת המכפלה. ניתן לומר כי זוהי פרשה, אשר לא יתקשה להסבירה מי שגדל בדמשק או בעיר העתיקה בירושלים, ואילו יוצאי ארצות המערב טועים ברובם במשמעותה.

"ותמת שרה בקרית ארבע... ויקם אברהם מעל פני מתו וידבר אל בני חת לאמר, גר ותושב אנכי עמכם, תנו לי אחזת קבר עמכם ואקברה מתי מלפני. ויענו... את אברהם לאמר לו: שמענו אדני נשיא אלהים אתה בתוכנו, במבחר קברינו קבר את מתך, איש ממנו את קברו לא יכלה ממך מקבר מתך..." וגו' (כג, ב-ו).

מהי הטעות הרווחת בהבנת הדברים? רבים, בייחוד יוצאי מערב, סבורים שזוהי שיחה בין שני צדדים שאוהבים זה את זה אהבת נפש. בני חת רוצים למלא את מבוקשו של אברהם דווקא בחינם, ואילו הוא רוצה לקנות בכסף מלא כי את טובתם הוא מבקש — וכל זה מרוב אהבה וידידות.

האמת היא שלא כך היו דברים מעולם. נושא הוויכוח אינו חנם או בכסף מלא. "גר ותושב אנכי עמכם", כלומר יודע אני כי מה שאני מבקש לא מגיע לי (ועוד נסביר מדוע). "תנו לי אחזת קבר עמכם" (ד) — אחוזה הוא רוצה. "ויענו בני חת, שמענו אדני נשיא אלהים אתה בתוכנו", אתה איש נכבד ויקר, "במבחר קברינו קבר את מתך, איש ממנו את קברו לא יכלה ממך" (ו). כלשונו הבוטה, פירושו של הדבר: לא באל"ף רבתי! לא נמכור לך אחוזה. שרה מתה, יש לנו מערות פה, וכיוון שאתה ידיד שלנו, רשאי אתה לקבורה במערתו של מישור, אבל אחוזה לא נמכור לך.

"ויקם אברהם וישתחו לעם הארץ לבני חת" (ז). אדם מן השורה, בן ימינו, היה אולי מטיח בפניהם בכעס: התביישו לכם, אני גר אתכם כבר עשרות שנים, ואינכם רוצים למכור לי פיסת קרקע. אולם הנימוסים שלהם היו שונים: "וישתחו לעם הארץ לבני חת וידבר אתם לאמר, אם יש את נפשכם לקבר את מתי מלפני" (ז-ח). ובסגנון ימינו: לא אקבור אותה אם לא תעשו לי זאת. "שמעוני ופגעו לי בעפרון בן צחר ויתן לי את מערת המכפלה אשר לו אשר בקצה שדהו בכסף מלא יתננה לי בתוכם לאחזת קבר" (ח-ט). ובלשונו: לא אקבור אותה במערה של אחד מכם, אחוזה אני רוצה, זאת אני מבקש לקנות.

"ועפרון ישב בתוך בני חת, ויען עפרון החתי את אברהם" (י). פה יש משהו מאוד אופייני לאותו משא ומתן נימוסי חלקלק. "לא אדני שמעני השדה נתתי לך" (יא) כמו שאמרת

"יתננה לי"; "והמערה אשר בו לך נתתיה", כמו שאמרת "ויתן לי"; "לעיני בני עמי נתתיה". מה אמרת? "יתננה". הנה נתתי, נתתי, נתתי. כלומר, אם אתה רוצה שאקרא נתינה למה שאני מציע לך, בבקשה, אני מוכן להשתמש במלים האלו אפילו שלוש פעמים. ולמעשה "קבר מתן" (במערת).

אחד משלנו היה אולי בא לידי כעס, אבל אברהם היה בן המזרח הקדמון: "וישתחו אברהם לפני עם הארץ וידבר אל עפרון באזני עם הארץ לאמר, אך אם אתה לו שמעני, נתתי כסף השדה קח ממני ואקברה את מתי שמה. ויען עפרון את אברהם לאמר לו, אדני שמעני, ארץ ארבע מאות שקל כסף ביני ובינך מה היא ואת מתן קבר" (יב-טו). ארבע מאות שקל כסף הוא מחיר יקר, סכום גדול. נאמר בספר שופטים (יז, ז-י) כי בן לוי אחד נשכר להיות "לאב ולכהן" למיכה, כלומר לשמש ככהונה בבמה שלו, ושכרו השנתי הוא עשרה כסף. הווה אומר: ארבע מאות שקל כסף הוא מחיר יקר מאוד, ולא לחינם אומר עפרון הערמומי: "ביני ובינך מה היא". "וישמע אברהם אל עפרון וישקל אברהם לעפרון את הכסף... ויקם שדה עפרון אשר במכפלה, אשר לפני ממרא, השדה והמערה אשר בו, וכל העץ אשר בשדה, אשר בכל גבלו סביב. לאברהם למקנה לעיני בני חת, בכל באי שער עירו" (טז-יח). מפרשים אחרים העירו, שפסוק יז המפרט את הממכר דומה בלשונו לנוסח של תעודה משפטית, המשמשת אישור רשמי להעברת הבעלות על נכס קרקעי.

כדי להבין את כל ההתרחשויות הזאת לאשורה, עלינו להרחיק מבטנו אל עבר עיר עתיקה בצפון מסופוטמיה. שם העיר הוא נוזו, והיא שכנה קרוב לכרכוך של ימינו. בחפירות נוזו נתגלה ארכיון של תעודות בכתב היתדות מאמצע האלף השני לפה"ס (שלהי תקופת האבות), ובארכיון אוסף של תעודות אימוץ. אימוץ בנים היה מנהג רווח במסופוטמיה, ואולם תעודות האימוץ בנוזו אינן מעור אחד. ממקצתן עולה לכאורה תמונה של מציאות מוזרה: המאומץ הוא אדם מבוגר, אמיד. הוא מעניק למאמצו "מתנה" סכום הגון. התעודה מגדירה בדיוק ובמפורט נחלת שדה, שהיא חלקו של המאומץ בירושה מאת המאמץ. לעתים זוהי ה"תום" המאומץ האמיד במאמצים אחדים. מסתבר כי זו היתה פרוצדורה משפטית של מכירת קרקע במסווה אימוץ. במסופוטמיה שרר חוק שהיה רווח במזרח הקדמון, שלפיו אסור בהחלט למכור קרקע לזר. אנשי נוזו עקפו את החוק החמור על ידי אימוץ מרומה שהפך את הקונה האמיד לכן המשפחה כביכול.⁵

בכנען לא היה כנראה נוהג של אימוץ ילדים ועל אחת כמה וכמה לא אימוץ מדומה. אבל איסור מכירת קרקע לזר היה חוק בל יעבור בקרב בני חת בחברון. "גר ותושב אנכי עמכם" הוא משפט פתיחה של התנצלות, הקדמה לבקשה נועזת הנוגדת את החוק והנהוג. בני חת מסרבים כתוקף, ואברהם מפציר בתוקף, וכל זה בגינוני נימוס. זה משתחוה וזה משיבו, שמענו אדני, נשיא אלהים אתה, לא אדני, אדני שמעני. אך מבעד למסווה המלים היפות

5 [ראה J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the O.T. (ANET)*, Princeton 1950, pp. 219-220; D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I, Chicago 1926, pp. 265-268. ראה גם: פ' ארצי, "משפט", בתוך: מ' סוליאלי — מ' ברכוז (עורכים), לקסיקון מקראי, ב, ת"א תשכ"ה, עמ' 602-603; א' מלמט, מקורות לתולדות ישראל וארצו בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ה (מהדורה שלישית), עמ' 63-64.]

מסתתר סירוב: לא נמכור לך. ואברהם אומר דבר נורא במלים יפות: "אם יש את נפשכם לקבור את מתי מלפני", כלומר לא אקבור את מתי עד שתמכרו לי אחוזת קבר. בני חת לא חרגו ממסגרת האדיבות והנימוסין, ולא שאלו בקול למה לו לאדם, המבקש לקבור את מתו, כל העץ אשר בשדה אשר בכל גבולו סביב. הם הבינו כי ידידם הזקן הנכבד חרג הפעם ממנהגו. הוא מנצל את מות אשתו כדי לקנות לו אחוזת שדה, אך לא הבינו למה נהג כך. אברהם ישב בארץ כנען, לפי חשבון המקרא, שישים שנה ומעלה ועדיין לא היה לו טפח של קרקע בארץ שהובטחה לו. גר ותושב היה בארץ החזון והייעוד, חוכר מ"בעלי בריתו" שדות מרעה ומקום לנטות אוהליו. משאת נפשו כל הימים היתה אחוזה כלשהי, משהו של ממש מן ההבטחה הגדולה. לא לקבר נשא את נפשו, כי אם לאחוזת השדה "וכל העץ אשר בשדה אשר בכל גבולו סביב".⁶

ברית בין הבתרים נכרתה כארבעים שנה לפני רכישת המכפלה. כשאברהם שואל עתה "במה אדע", הפקפוק שלו מוכן יפה. אני אדם זקן ואתה הבטחת: "לזרעך אתן את הארץ הזאת" (יב, ז), "לך אתננה ולזרעך עד עולם" (יג, טו). זרע אין לי, ובארץ הזאת איני יכול להשיג טפח קרקע. אין מועיל בכל הרכוש שיש לי — "במה אדע כי אירשנה". זה הספק והוא מוצדק מאוד. אך מה פשר "והאמן בה"? דווקא כאן? אנחנו צריכים לשים לב לייחוד צורתו של הביטוי הזה. הפרשה כתובה ברובה בוי"ו המהפך: ויוצא, ויאמר, ויקח, ויכתר, ויתן, וירד, וישב. ולמה לא נאמר אחרי "ויהיה זרעך" (ה) "וַיֵּאמֶן בה"? למה דווקא "וַיֵּאמֶן", לאמור, צורה חריגה בפרשה?

זמן עבר פשוט בתוך סיפור הכתוב בוי"ו המהפך הוא, על פי רוב, צורה של עבר מופלג, כלומר עובדה שאינה חוליה ברצף הסיפור, כי אם משהו שקדם למהלך הסיפור אך ידיעתו נחוצה. למשל, בשמ"א כה, א נאמר: "וַיֵּמֶת שְׁמוּאֵל, וַיִּקְבְּצוּ כָל יִשְׂרָאֵל וַיִּסְפְּדוּ לוֹ, וַיִּקְבְּרוּהוּ בְּבֵיתוֹ בְּרָמָה, וַיָּקָם דָּוִד" וגו'. הכל בוי"ו המהפך. והנה לקמן בפרק כח פסוק ג נאמר שוב "ושמואל מת" בלשון עבר פשוט. כאן אין זה חלק של מהלך העלילה, כי אם מאמר מוסגר, שמגמתו כאילו להזהיר את הקורא שלא ישכח ששמואל מת מכבר, מזמן, וכי דברי שמואל לקמן אינם של הנביא החי, כי אם של שמואל המת המועלה באוב.

אמור מעתה: אם הקפיד הכתוב לומר דווקא "והאמן בה" (ולא ויאמן) הרי שאין זו תגובה על הנאמר לפניו, אלא הערה שמשמעותה — זכור נא כי אברהם היה מאמין בה' מקדמת דנא. ואם רוצה אתה להבין את סוד הפרשה, זכור זאת ואל תטעה לפרש שהוא כופר בהבטחת אלוהיו.

עכשיו עלינו לתהות על יחסו המוזר לכאורה של אברהם ליושבי הארץ. בכראשית יד, הפרק הקודם לברית בין הבתרים, מוצאים אנו את אברהם החוזר מדמשק, אחרי שהציל את השבויים והשלל מידי הצבא של כדלעומר. בפסוק יח—כ נאמר: "ומלכי-צדק מלך שלם (כלומר מלך ירושלים, כנראה כנעני) הוציא לחם ויין והוא כהן לאל עליון, ויברכוהו ויאמר ברוך אברהם לאל עליון קנה שמים וארץ, וברוך אל עליון אשר מגן צריך בידך ויתן לו מעשר מכל". אברהם ומלכיצדק רחשו חיבה וכבוד איש לרעהו, הם היו ידידים. בסמוך לפני כן

6 השווה סנהדרין קיא ע"א: "אמרתי לאברהם 'קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה', בקש מקום לקבור את שרה ולא מצא עד שקנה בארבע מאות שקל כסף ולא רהרה על מדותיו".

נאמר, כי ממרא האמורי ואחיו ענר ואשכול "הם בעלי ברית אברם" (יג). ובפרק יח קוראים אנו את פרשת הסגוריה הנלהבת הארוכה והתקיפה של אברהם על אנשי סדום ועמורה "הרעים והחטאים" (ראה יג, יג; יח, כ). משמע, לאברהם יש זיקה ליושבי הארץ. הוא רואה עצמו מעין אפוטרופוס להם.

מאלף מבחינה זו הפסוק הפרובלמאטי: "ויהי ריב בין רעי מקנה אברם ובין רעי מקנה לוט, והכנעני והפרזי אז ישב בארץ" (יג, ז). כל המפרשים מתלבטים בשאלה: מה עניין הריב בין אברהם ללוט אצל הכנעני והפרזי? ונראה לי שהכתוב רומז, שאברהם נוטה להתייחס מבני משפחתו הנוטשים אותו (תרח וביתו נשארו בחרן, לוט יורד לסדום), והריהו נושא עיניו ליושבי הארץ לקרבם לאמונתו ולשליחותו.

ברם, כדי להבין סודו של "והאמן בה" עלינו לתת דעתנו לעוד כמה פרטים. עיקרה של ברית בין הבתרים הוא כפסוקים יז–יח: "ויהי השמש באה ועלטה היה והנה תנור עשן ולפיד אש אשר עבר בין הגזרים האלה. ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת". אין זו ברית בין הבתרים היחידה במקרא. בספר ירמיה מספר הכתוב כי בימי המצור הבבלי על ירושלים, ערב החורבן, ניאותו יושבי העיר לקיים את מצוות שילוח עבדים (שמ' כא, כ), שלא קיימוה עד אז. אך משהוסר המצור, חזרו בהם וכבשו להם את העבדים ששחררו קודם, תוך כריתת ברית התחייבות חגיגית במקדש. אז בא הנביא והוכיחם וניכא להם כשם ה': "ונתתי את האנשים העֹבְרִים את בְּרִיתִי, אשר לא הקימו את דברי הברית, אשר כרתו לפני העגל אשר כרתו לשנים, ויעברו בין בתריהו. שרי יהודה ושרי ירושלים... העֹבְרִים בין בתרי העגל. ונתתי אותם ביד איביהם" וגו' (יר' לד, יח–יט).

נמצאנו למדים כי כ־1200 שנה אחרי אברהם אבינו, כשיושבי ירושלים מקבלים עליהם התחייבות חגיגית נכבדה לשחרר את עבדיהם, הריהם כורתיים עגל ועוברים בין בתריהו. ברית בין הבתרים אינה אפוא טקס מיוחד בבראשית טו, אלא פרוצדורה משפטית מקובלת במשך אלפי שנים, ולא דווקא בישראל.

תעודה אשורית בכתב היתדות מן המאה השמינית לפנה"ס — על דבר שבועת אמונים של מתיאל מלך ארפד (בצפון סוריה) לאשור ניררי השישי מלך אשור — מתארת בפרטות איל שבותר, מסתבר שמתאל עבר בין בתריהו תוך קבלת התחייבות למלך אשור. פרוצדורה משפטית זו, שהיתה רווחת במזרח הקדמון (ואולי גם מעבר לגבולותיו), היא שטבעה כנראה את מטבע הלשון: כרת ברית. אף ביטוי זה אינו מיוחד לעברית המקראית. גם בארמית ואפילו ביוונית וברומית עתיקה יש ביטוי דומה.⁷ בנוסף לכל האמור עד כה, נשים לב לכמה ביטויים נטוראליסטיים מודגשים בפרשתנו. כשאברהם טוען "הן לי לא נתתה זרע והנה בן ביתי יורש אתי" (ג) הוא שומע מפי ה' "לא יירשך זה" (עבדך בן משק ביתך) "כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך" (ד). ולקמן: "אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה" (ז). אין הכתוב מסתפק ב"לתת לך", אלא מוסיף "לרשתה".

7 ראה: א"ש הרטום, "ברית", א"מ, ב, ירושלים תשי"ד, טורים 347–351; א' מלמט, "מארי", א"מ, ד, ירושלים תשכ"ג, טור 575.

עכשיו יכולים אנו לנסות להבין במה פקפק אברהם ומה סבר, אם הכתוב מזהירנו שהאמין בה'. ואין כאן ספק או כפירה בהבטחתו.

טבע האדם אינו משתנה במשך הדורות. פנימיותו ומערכת תגובותיו הבסיסיות קבועות ועומדות ברובן. לפיכך נרשה לעצמנו לדלג קרוב לארבעת אלפים שנה ולהצביע על מקרה שהתרחש בימינו, שיש בו כדי להקל את התרת הסבך בפרשה העתיקה. הדבר היה בתקופה השחורה של "הספר הלבן", בימי המנדט הבריטי. הציונות באה במיצר, העלייה הופסקה, קניית קרקעות נאסרה ולמראית עין היה זה מבוי סתום. קץ לציונות? והנה קם אז יהודי מנכבדי היישוב, חוקר חשוב מגדולי אישי הציונות בדורו, וכתב מאמר שבו הציע מוצא מן המצב. וזו תמצית דבריו: מה רוצים האנגלים? להמשיך לשלוט כאן בבטחה. הבה נסכים להם. מדוע הערבים נלחמים בנו? מדוע הם עומדים על הפסקת העלייה וקניית הקרקעות? הם חוששים פן ייהפכו למיעוט בארץ. הבה נבטיח להם שיישארו רוב. והציונות מה תהא עליה? ומה נקבל תמורת הוויתורים האלה? תמורת כל זאת נדרוש משני השותפים שייסכימו שבכל שנה יעלו מכל תפוצות הגולה כמה מאות בחורים, שילמדו מקצתם באוניברסיטה העברית, מקצתם בשייכות ובתי-ספר תיכוניים. לאחר גמר לימודיהם כאן, יחזרו מקצתם לארצותיהם ומקצתם ישתקעו פה, ולא יהא בכך משום שינוי המאזן הדמוגרפי. והציונות? באופן סימבולי תיהפך ארץ-ישראל ללב העם היהודי בעולם. כך תוגשם הציונות, הערבים יבואו על סיפוקם וגם האנגלים לא יקפחו שלטונם. תיאוריה מוזרה זאת מדגימה יפה את הכלל הפסיכולוגי, שכאשר אדם מאמין בכל מאודו בדבר שאינו אפשרי, הוא אינו מוותר על אמונתו אלא מעבירה למישור סימבולי.

נשוב נא עתה לפרשת ברית בין הבתרים. אברהם בא לארץ כנען והתהלך בה בסימן של "לזרעך אתן את הארץ הזאת" (יב, ז). חלפו עשרות שנים, הוא הזקין, זרע לא ניתן לו, וטפח קרקע בארץ לא יכול לרכוש. אמנם הוא האמין בה' תדיר, אך התחיל לפקפק בפירוש שפירש את הבטחת ה'. אז גומל בלבו "פירוש נכון". ה' אמת והבטחתו אמת, אך הזרע שהבטיח לי זרע סמלי הוא. ואלה היו דבריו אלי: "ונברכו בך כל משפחת האדמה" (יב, ג). שומה עלי אפוא לקרוא בשם ה' ולהודיע שמו וייחודו. כאשר יאמצו להם יושבי הארץ את אמונתי, אזי ייחשבו לזרעי, ויתקיים בהם "לזרעך אתן את הארץ הזאת".

פגישת אברהם עם מלכיצדק מלך שלם שהיה כהן "לא לאל עליון קנה שמים וארץ" (יר, יח-כב) היא אבן פינה חשובה לעצמה בתולדות אמונת הייחוד, אך בעיני אברהם היתה זאת באותה שעה גם מעין תחילת משימתו ככנען. מן הראוי לזכור כי בני חת, ברצותם להחמיא לאברהם אמרו לו: "נשיא אלהים אתה בתוכנו" (כג, ו). לא על גבורתו שיבחוהו, לא על נדיבותו או על מסירותו (עיי' יד, יג-כג), כי אם על פעולתו החשובה בעיניו. סביר להניח, כי השקפת הרמב"ם כעניין זה קרובה לפשוטם של המקראות. וזה לשונו: "והיה (אברהם) מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר... שנאמר: ויקרא שם בשם ה' אל עולם (כא, לג)... עד שנתקבצו אליו אלפים... ושתל בלבם העיקר הגדול (אמונת הייחוד) הזה" (משנה תורה, הלכות עבודה זרה א, ג).

מסתבר כי אברהם המתרועע עם מלכיצדק והוא מכונה "נשיא אלהים" בפי יושבי הארץ היה באמת נביא מטיף, ואולי אפשר להגדירו בלשון ימינו תועמלן דתי. הוא נתייאש מן התקווה שיהיה לו זרע של ממש, שיירש את הארץ בפועל. לפיכך אימץ לו ברבות הימים את

הרעיון, שאותם יושבי הארץ אשר יקבלו את אמונתו הם הם הזרע המובטח שיירש אותה. אז באה התשובה: "לא יירשך זה, כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך" (טו, ד), כלומר טועה אתה, אני לא נתכוונתי לסמל כי אם לזרע של ממש, לא יושבי הארץ הכנענים יישארו בה. הוצאתיך מאור כשדים בפועל כדי "לתת לך את הארץ הזאת לרשתה" (ז) ממש ולא בדרך סמלית. אברהם נבון. הוא תוהה: אימתי הבינותיך היטב, האם האמת שרויה במה שנתת בלבי עד כה, או בבשורה שנתבשרתי במחזה. כשאברהם שואל "במה אדע", התשובה היא, אם נתרגמה ללשון מודרנית, כזאת: כאשר אתה, אברהם, עניין מסובך וכבד משקל לך עם רעך, מהו המעשה אשר אתם עושים? הולכים אל השופט, נוטלים בהמה, כורתים אותה, ומי שמתחייב עובר בין הבתרים. ובכן אומר לו ה': "קחה לי עגלה משלשת ועז משלשת ואיל משלש" (ט) ואחר כך: "ויכתור אתם בתוך... ויהי השמש באה ועלטה היה, והנה תנור עשן ולפיד אש אשר עבר בין הגזרים האלה" (י-יז), כלומר: אני בכבודי ובעצמי מקבל עלי פרוצדורה משפטית זאת, אני בעצמי עובר בין הגזרים למען תבין כי זה עניין ברור, ממש, בלי סימבוליקה ובלי אלגוריות. "כיום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר, לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת, את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמני ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסים" (יח-כא). פירושו של דבר, כי את כל אלה נותן אני לזרעך, ולא שהם יהיו כביכול זרעך.

בצדק אולי ביאר נואם-פרשן, שאילו חי אברהם בימינו מן הסתם היה רואה בתרדמתו גליון נייר גדול ועליו עט כותב: אני החתום מטה אל שדי מתחייב בזה לתת לך את ארץ כנען, תאריך כזה וכזה, על החתום — אל שדי. זו המשמעות הפשוטה של הדברים. הברית בין הבתרים היא חוזה משפטי, כלומר שאלוהים כביכול קיבל על עצמו פרוצדורה משפטית אנושית, בדומה לנאמר במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי: ⁸ "וכי מפני מה נגלה הקב"ה משמי מרום והיה מדבר עם משה בסנה? והלא יכול המקום שידבר מגבהי עולם מארזי הלבנון...? אלא השפיל הקב"ה את שכינתו ועשה דברו כדרך ארץ, שלא יהיו אומות העולם אומר: מפני שהוא אלוה ובעל עולמו עשה דברו שלא כדין". הוזה אומר: לפעמים יורד אלהי עולם ממרומיו, וכדי להיות מובן למאמיניו הריהו "משפיל שכינתו" למחיצה האנושית.

שני העניינים, הזרע והארץ, שבפרשת ברית בין הבתרים מלווים את ישראל לאורך כל תולדותיו. הזרע כמו שנאמר: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחרי ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (יח, יט). זהו אחד הדברים המרכזיים וכבדי המשקל ביותר שבאמונת אברהם ובניו אחריו. אדם מזרע אברהם חייב להנחיל את האמונה לבניו, כפי שנטבע בתפילת יום-יום: "על אבותינו ועלינו על בנינו ועל דורותינו ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך".

העניין השני הוא ירושת הארץ, שעיקרה אינו נפנוף דגלים, אנדרטות ונצחונות מפוארים, כי אם "וירשתם אתה וישבתם בה" (דב' יא, לא).

מאלפים מבחינה זו הכתובים ביהושע יז, יד: "וידברו בני יוסף את יהושע לאמר מדוע נתתה לי נחלה גורל אחד וחבל אחד, ואני עם רב, עד אשר עד כה ברכני ה'". בני יוסף מבקשים להם שטחים נוספים להתנחלות. "ויאמר אליהם יהושע, אם עם רב אתה עלה לך היערה וּבִרְאָת לך שם..." (טו). רוב הר אפרים היה אז מכוסה יערות אלונים, אלות וחורובים. הנוף היה דומה כנראה לחורשת הארבעים בכרמל. אך יהושע אינו מוסיף להם שטחים. הוא פוקד עליהם כי יבראו את היערות, יטעו, יזרעו ויבנו. בתנאי הימים ההם היתה זו משימה קשה. בעמל דורות רבים הפכה ארץ היערות לארץ נושבת של שדות מזרע ברוכים הרי כרמים וגיא שמנים. הוא אשר דרש יהושע: "כי הר יהיה לך כי יער הוא וּבִרְאָתוֹ וְהִיא לך תצאתיו" (יח). ולקמן בפרק יח: "ויקהלו כל עדת בני ישראל שְׁלֵה וישכינו שם את אהל מועד והארץ נכבשה לפניהם... ויאמר יהושע אל בני ישראל, עד אנה אתם מתרפים לבוא לרשת את הארץ אשר נתן לכם ה' אלהי אבותיכם" (א-ג). הארץ נכבשה והם מתרפים לבוא לרשת? נראים הדברים כי השבטים שהתרגלו לאורח חיים של אוהל ומקנה במדבריות, מצאו עניין בארץ הברוכה וסברו כי מעתה ישוטטו עם עדריהם במרעה דשן. אך יהושע גוער בהם: "עד אנה אתם מתרפים לבוא לרשת את הארץ". לא לשם כך באנו, כי אם לרשת, היינו: לבנות, לנטוע ולזרוע.

שני דברים אלה עוברים לאורך כל המקרא כולו: האחד — האחריות לזרע שימשיך ללכת בנתיב האבות, לשמור "דרך ה' לעשות צדקה ומשפט", לזכור תדיר "ושננתם לבניך". השני — לרשת את הארץ, היינו: לבנות, לנטוע ולזרוע. ארץ-ישראל פורחת ומשגשגת בידי ישראל היא קידוש השם.

בישעיה (פרק לה) ניבא הנביא כי לעתיד לבוא "יששום מדבר וציה", כלומר: אפילו אותם שטחים מדבריים שבתקופת המקרא לא היתה כל אפשרות להפריחם, יבואו ימים אשר "יששום מדבר וציה... ותגל אף גילת ורנן, כבוד הלבנון נתן לה, הדר הכרמל והשרון, המה יראו כבוד ה' הדר אלהינו" (לה, א-ב), כלומר בכך יתקדש שמו הגדול. כאשר בני ישראל מנחילים את אמונתם, את מוסרם ואת תורתם לדורות הבאים, אינם מרפים מארץ-ישראל אלא בונים ומיישבים ונוטעים, הריהם פוסעים בטח בדרך המוליכה מברית בין הבתרים אלי אחרית הימים. בעיני המקרא, בניין הארץ ויישובה אינם עניין של הצלחה לאומית גרידא. עובדה היא שארץ-ישראל אינה נותנת מכוחה לזרים, אלא לישראל אשר אך יגעו בה פורחת היא תחת ידם. נביאינו ראו בכך אות ומופת וקידוש השם הגדול.